

TANZİMAT ROMANINDA ANNESİZLİK

Ensar Kesebir*

Özet: Tanzimat romancılarının cemiyetteki değişimleri, yenilikleri, çözülüşü ya da kutsiyeti genellikle aile merkezinde dile getirdikleri söylenebilir. Bu çalışmada Tanzimat romanındaki merkez kahramanları iki farklı grupta değerlendirdik: Birinci gruptaki anne himayesinden mahrum kişiler Dilber, Dürdâne, Fitnat ve Felâtun iken ikinci gruptaki annesizliği fırsata çevirebilen kişiler ise Râkım, Nurullah, Fazıla ve Mansur'dur. Bu kişilerin düşüşleri ya da toplumsal yapıya model olmaları 'anne' merkezinde özetlenirken annesizliğin kahramanlar üzerindeki ailevî, sosyal ve eğitimsel sonuçlarını yorumlamaya gayret ettik. Yazımızın genel özeti, annesizlik merkezinde Tanzimat dönemi romanındaki ailenin yapısıdır.

Anahtar Kelimeler: Anne, annesizlik, aile, Tanzimat romanı.

BEING MOTHERLESS IN THE TANZİMAT NOVEL

Abstract: By means of the Tanzimat novelists, changes occurring in society, innovation and dissolution are explained. We evaluated two groups of Tanzimat novel the central protagonists. The first group: Individuals deprived of the protection provided by the mother: Dilber, Dürdâne, Fitnat ve Felâtun. The second group: Opportunity to be motherless who convert: Râkım, Nurullah, Fazıla ve Mansur. Defeats or social structure of people in the center of the model are summarized in the mother. Being a motherless of heroes, family, social and educational problems were interpreted. General summary of this paper is, to be a motherless of the family structure in the center of the novel of the Tanzimat.

Keywords: Mother, being motherless, family, Tanzimat novel.

Annesizliğin aile bireyleri üzerindeki etkisi nedir? Annenin yokluğunda ailede onun yerine geçen başka biri var mıdır? Annesizlik hangi mefhum veya inanç ile giderilmeye çalışılır? Annesizliğin kötü sonuçlarının yanı sıra, bu durumu fırsata çeviren, azmini ve kararlılığını annesizliğine rağmen artıran kahramanlar mevcut mudur?

Makalemizde bu ve benzeri sorular ışığında, Tanzimat romanındaki ailelere, 'anneler' merkezinde bakılmaya çalışıldı. Tanzimat romanındaki annesiz-

* Okt. , Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

lik problemi iki ana başlık altında değerlendirildi: Birinci grupta yer alanlar, annesizlik sonucu felakete sürüklenenlerdir. İkinci gruptakiler ise annesizlik gibi kötü bir durumu lehine çeviren, hayata azim ve kararlılık ile atılan kahramanlardır.

ANNE HİMAYESİNDEN MAHRUM KİŞİLER DİLBER, DÜRDÂNE, FİTNAT VE FELÂTUN

Anne himayesinden mahrum olan öksüz kahramanlar; Dilber, Dürdâne ve Fitnat yenilmişlik duygusunu tüm çıplaklığı ile hisseden, aile saadetinden mahrumiyet ve inanç zayıflığı neticesinde intihar eden kişilerdir. Felâton ise “alafranga bozuntusu züppe” olmuştur. Yozlaşan ve intihar eden Dilber, Dürdâne ve Fitnat gibi genç kızların, Felâton gibi “alafranga züppelerin” (Moran, 2008: 43) hüsrânında annesizliğin birinci dereceden etkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu kahramanların ortak yanı annelerini ya hiç görmemeleri ya da çok kısa bir süre görmeleridir. Yuvayı kuran, ailenin teşekkülünde önemli yere sahip olan annenin yokluğunda, onun yerine ikame edebilecekleri birini bulamazlar. Tanzimat romancılarının XIX. yüzyıldaki Osmanlı toplumunun çözüldüğünü ve çöküşünü aile merkezinde anlatmak istedikleri yaygın bir kanaattir.

Çalışmada bu açıklamalardan hareketle, ailenin dolayısıyla da çocuğun yozlaşmasına ve çöküşüne annesizlik penceresinden bakılmıştır.

Sergüzeşt - Dilber

Sergüzeşt romanının başkahramanı Dilber, anne himayesinden mahrum olan ve Nil Nehri’ndeki intiharına kadar hayatın sillesini kılcal damarlarına kadar hisseden Çerkez bir esirdir. Dokuz yaşında iken Kafkasya’dan çalınmış ve İstanbul’a satılmıştır. Sami Paşazâde Sezai’nin “*pis bir Çerkez*” (Sami Paşazâde Sezai, 1970: 15) diye nitelediği Dilber, geceleri kimselere duyurmadan annesizliğine ağlar. Dilber o kadar himayesizdir ki ağlarken dahi korkar; Dilber’in âmiri konumundaki evin despot hizmetçisi Tarâvet, ağlama sesini duyar da kendisini döver diye tedirgin olur: “*Yorganı başına kadar çeker ve gündüzden beri sızlayan yüzünü küçücük elleriyle tutarak ‘Anneciğim, anneciğim’ diye fevkalâde bir şiddetle hıçkırır hıçkırır ağlar.*” (Sami Paşazâde Sezai, 1970: 26). Annesini hiç görmeyen Dilber’e, herkes kötü muamelede bulunur. Romanın başından sonuna kadar ona yapılan eziyetlere şahit oluruz. Mustafa Efendi’nin konağındaki ruhsuz, hissiz ve merhametsiz evin hanımı ile Arap halayık Tarâvet, Dilber’e hakaret ederler ve onu döverler. Mustafa Efendi, Dilber’i bir esirciye satar. Esirci de onu kırbaçla döver. Daha sonra esirci onu Âsaf Paşa’nın konağına satar. Dilber, buradan da Âsaf Paşa’nın eşi, Celal Bey’in annesi Zehra Hanım tara-

ından kovulur; Mısır'a satılır. Mısır'da Nil Nehri'nde intihar eder. Roman, Mehmet Kaplan'ın deyimiyle Dilber'in romanıdır:

“Sergüzeşt romanının esas kahramanı Kafkasyalı esir kız Dilber'dir. Romandaki diğer şahısların hepsi ya ona eziyet eden veya onu koruyan ve seven kimselerdir. Bu sonuncuların sayısı ötekilere nispetle oldukça azdır. Romana bütün olarak Dilber'e ızdırap veren insanlar hâkimdir.” (Kaplan, 2006: 326).

Dilber'in intiharla sonuçlanan felaketinin merkezinde 'annesizlik' problemi olduğu gibi Dilber'in sevdiği adam Celal Bey'in delirmesinde de yine anne merkezli bir sorun vardır. Dilber'i cariyeye olduğu için istemeyen, evden kovan ve bu suretle oğlu Celal Bey'in delirmesine neden olan anne Zehra Hanım'dır. Dolayısıyla annenin çocuklarının âkıbeti noktasında babadan daha ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Dilber, dayak yediğinde anneciğim diye inler; Celal Bey'in sosyal ilişkilerini, karakterini ve Dilber ile olan münasebetini bizzat anne Zehra Hanım'ın tutumu belirler. Celal Bey'in babası Âsaf Paşa oğlu Celal Bey'in Dilber ile olan ilişkisinden habersiz iken anne Zehra Hanım bu durumu çoktan sezmiştir. Dilber'i evden uzaklaştıran Zehra Hanım, Dilber'i kendisine satan kadına da demediğini bırakmaz. Dilber'in evinin namusunu, oğlunun istikbalini kararttığını söyleyerek ona Dilber'i hemen götürmesini emreder. Annesiz Dilber, bahtsızlığının yanı sıra namussuzluk damgasını da yemiştir. Esasında cariyelerin cinsel obje olarak algılanmasında Sami Paşazâde Sezai yalnız değildir. “*Tanzimat dönemi roman ve hikâyelerinde yazarların cariyeyi kadın erkek ilişkileri yaratmada kendilerine sağladığı kolaylık dolayısıyla sıklıkla kullandıkları görülür.*” (Gökçek, 2000: 127). Tensel ilgiyi uyandıran, cinsel dürtüleri harekete geçiren bir obje olarak resmedilir cariyeler. Dilber de Tanzimat romancılarının pek çoğunun mutabık olduğu bu cariyeye profiline uygun olarak tasvir edilir. Fakat aynı cariyeler bahtsızlıkları ile okuyucuda acıma duygusu uyandıracak şekilde de betimlenir. Mehmet Narlı; “*Tanzimat yazarı cariyeleri daima masumiyetleri, eğitimleri, fedakârlıkları, bahtsızlıkları ve acıları ile tasvir ederler.*” (Narlı, 2005: 358) derken haklıdır. Annesiz cariyeye Dilber'in intiharını okuyucu gözünde haklı kılmak, onu hürriyetperver masum biri olarak okuyucunun zihnine nakşetmek isteyen Sami Paşazâde Sezai'nin en büyük kozu, annesini hiç görmeyen bahtsız Dilber'in bu kaderidir.

Felâtun haricinde ele aldığımız diğer kişilerin bayan olması dikkati çekici bir husustur. Yenik düşen, kırılan ve nihayetinde intihar eden Dürdâne, Dilber ve Fitnat'ın kederi, annesizlikten doğan ailevî problemin ötesinde toplumsal algı ile de ilgilidir. Annesini erken yaşta kaybeden erkek evlatlar, annelerinin yerine ev içinden ablasını, dadısını ya da mürebbiyesini koyup ev dışındaki çalışma hayatına atılabilmektedir. Fakat hareket alanı ev içi ile sınırlı olan eğitim ve evlilik başta olmak üzere hürriyetsiz bir konumda olan, üstüne üst-

lük bir de anne himayesinden mahrum kalan kadın kahramanlar için aynı durum mevzu bahis olamamaktadır.

Dürdâne Hanım - Dürdâne

Dilber gibi intihar eden bir diğer annesiz roman kahramanı Ahmet Midhat Efendi'nin Dürdâne'sidir. Esasında Dürdâne'nin Dilber'e göre bazı avantajları vardır: Anne himayesizliğine rağmen babası yanındadır ve annesi gibi gördüğü, annesinin yerine ikâme ettiği dadısı Gülbeyaz Kalfa vardır. Üvey annenin tüm ilgisizliğine, umursamazlığına karşı Dürdâne, Gülbeyaz Kalfa'sını sırdaş edinir. Gülbeyaz Kalfa, ne kadar iyi kalpli olsa da anne eksikliğini gideremez. Anne himayesinden, yönlendirmesinden mahrum olan Dürdâne'nin karakteri, eğitimi, aile sevgisi ve ahlâkı eksik kalır. Dürdâne, Mergup Bey adında çapkın ve hovarda bir adama hemen inanır ve onunla flört etmeye başlar. Gülbeyaz Kalfa'nın itiraz ve öğütlerine kulak asmayan Dürdâne, Mergup Bey ile evlenmeden beraber olur, ondan hamile kalır. Dürdâne'nin hamile kaldığını ne babası ne üvey annesi bilmektedir; sadece sırdaşı Gülbeyaz Kalfa durumdan haberdardır. Gülbeyaz Kalfa ise "Ah, validesi sağ olsaydı bu belâlara mahal kalır mıydı?" (Ahmet Midhat, 2000: 79) diyerek hayıflanır. Mergup, Dürdâne'yi hamile bıraktıktan sonra onu başka kadınlarla aldatır. Çocuğunu gizlice doğuran Dürdâne'nin artık dayanacak gücü kalmamıştır. Dürdâne, hasta yatağında sıkıntılarına daha fazla katlanamayarak zehir içmek suretiyle intihar eder.

Dürdâne Hanım romanı şüphesiz ki Ahmet Midhat Efendi'nin diğer romanlarına benzer şekilde ahlâkî tezler içerir. Annesiz büyüyen Dürdâne merkezinde ailenin kutsiyeti ve ahlâkın önemi vurgulanmak istenir. Cenap Şahabettin, onun "vatana hizmetinden" şöyle söz eder:

"Ahmet Midhat Efendi merhum gayet temiz yürekli, herkes hakkında hayırhah, her türlü seyyiattan müteberri ve sa'y mertebesinde memleketine ve milletine mukayyed olmak ister ve bilhassa vatanın tenvirine gönüllü hizmetkâr yazılmış hakikaten şayan-ı hürmet bir zatdı." (Cenap Şahabettin, 1924: 72).

Anne sevgisinden mahrum olan Dürdâne, üvey anne yüzünden baba sevgisinden de mahrumdur. Dürdâne kendini daima yabancı ve öteki hisseder. Ebeveyni ona karşı son derece katı bir tutum içindedir. Aile, Dürdâne'ye Doktor Memduh Bey ile evlenmesi konusunda baskı kurar; dış güzelliğe hayran olan Dürdâne ise Memduh Bey ile değil çapkın, mirasyedi ve yakışıklı Mergup ile gizlice ilişkiye girer. Aile baskısı, evlilik öncesi gayriahlâkî ilişki ve intihar gibi problemlerin kaynağı anne himayesizliğidir. İhtimal, Dürdâne derdini açacak bir anneye, bir aileye sahip olsaydı, aile sevgisinden mahrum kalmazdı bunlar başına gelmezdi. Düşman bir dünyada dostsuz büyüyen Dürdâne'nin trajik du-

rumu, ailenin kutsiyetini vurgulamayı amaç edinen Ahmet Midhat Efendi'ye uygun bir zemin hazırlamıştır.

Ahmet Midhat Efendi'nin aileyi bu denli kutsamasına, aile üzerinden ah-lâkî tezler vermesine mukabil, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın onun bu kutsiyetine bakışı ilginçtir. Tanpınar, Ahmet Midhat Efendi'nin ev ve aile algısına müstehzi bir nazarla yaklaşır. *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nin 1949'daki birinci baskısında yer vermediği; ancak 1956'daki ikinci baskısında ele aldığı Ahmet Midhat Efendi'yi Tanpınar şöyle tanıtır:

“Muasırı ve arkadaşı olanların hepsinde az çok aileyi yadırgamak, aileden kaçmak gibi hususiyetlere mukabil, onda evine kapanmak vardır. Bu aile bir işçi ailesidir. Sanki toprak-tan matbaaya yeni taşınmışlar gibi hepsi birden gazetenin, yeni basılmış kitabın etrafında toplanırlar.” (Tanpınar, 2003: 247).

Tanzimat romanlarının pek çoğunda 'aileyi yadırgamak' bir moda idi: *Sergüzeş*'teki Celal Bey'in delirmesi aile baskısının sonucuydu. *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ta, Fitnat'ı intihara götüren, eve hapseden ve onu zorla evlendiren üvey anne ile baba idi. Yani 'aile' Tanpınar'ın ifade ettiği gibi yadırganan bir kurumdu. Fakat “evcimen” (Tanpınar, 2003: 456) Ahmet Midhat, Râkım gibi toplumsal yapıya model olarak sunduğu şahıslar vasıtasıyla okuyucuyu evin ve ailenin kutsiyetine davet etti. Dürdâne'nin şahsında okuyuculara gönderdiği davet de aynı idi: *Dürdâne Hanım* romanındaki aile üvey anne ile üvey anne güdümünde bir babadan müteşekkil bir ailedir. Dürdâne'nin sahipsiz kaldığı ailede yalan ve gayrimeşru ilişkinin olması, “evcimen” Ahmet Midhat için kabul edilemeyecek bir durumdur.

Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat - Fitnat

Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat'taki Fitnat da Dilber ve Dürdâne gibi annesiz büyüyen ve intihar eden biridir. Fitnat'ın annesi Zekiye Hanım son derece pasif ve iradesiz bir annedir. Zekiye Hanım ile eşi Ali Bey arasında oldukça yaş farkı vardır. Zekiye Hanım, Ali Bey'in uşağı gibidir. Ali Bey'in zenginliğine karşın Zekiye Hanım yoksul bir aileden eve gelin olarak gelmiştir. Ali Bey, Zekiye'ye kızdığı bir gün “boş ol” der ve onu evinden kovar. Zekiye Hanım, Ali Bey'den bir kızının olduğunu saklar ve vefat ettiğinde kızı Fitnat'ı sonradan evlendiği üvey babası Hacıbaba'ya bırakır. Zekiye Hanım'ın vefatı ile felaketler başlar: Hacıbaba ile Emine Kadın, Fitnat'ı zorla zengin Ali Bey ile evlendirirler. Eğitimi, ekonomik özgürlüğü, eş seçme hakkı olmayan ve en önemlisi öz anneden mahrum olan Fitnat, bu duruma dirense de yapacak pek bir şeyi yoktur. Ali Bey'in konağında çakı ile intihar eder. Ali Bey, Fitnat öldükten sonra boynunda annesi Zekiye Hanım'ın koyduğu muska-

yı bulur ve Fitnat'ın öz kızı olduğunu anlar. Önce çıldırır ve birkaç ay sonra da vefat eder.

Ailenin çözülüşü, romanın merkezindedir; fakat burada yine annenin eksikliği yuvanın dağılmasında kıvılcımı oluşturur. Geleneksel yapımızda annenin aile içindeki konumu atasözlerimize yansımıştır: “Yuvayı dişi kurt yapar.”, “Oğlan babanın, kız ananın ortağıdır.”, “Ananın çıktığı dala kızı salıncak kurar.” vb. Annenin veya kadının eksik olduğu ailede sıkıntıların olması doğaldır. Eşitsizliğin ve hürriyetsizliğin tenkit edildiği romanda kadınlar hep iradesizdir. Fitnat'ın annesi Zekiye Hanım, Tal'at'ın babaannesi Kamile Hanım iradesi zayıf kadın kahramanlardır. Eşlerinin her türlü hovardalıklarına göz yumdukları gibi hayvan kadar değerleri dahi yoktur. Şemsettin Sami onları anlatırken “*zavallı*” (Şemsettin Sami, 2005: 18) ifadesini kullanır. Mehmet Kaplan; “*Bütün romanın insan şahsiyetine, hürriyete ve tabiata aykırı olan eski örf ve âdetlerin insanları felakete sürüklediği tezine*” dayandığını söyler (Kaplan, 2004: 81). Fitnat'ın üvey annesi konumundaki Emine Kadın da Osmanlı dönemindeki yaygın pasif kadınlar gibidir. Fitnat, annesizliğinin yanı sıra annesi gibi görebileceği Dürdâne'nin Gülbeyaz Kalfa'sı gibi bir dadıdan da mahrumdur. Fitnat'a sahip çıkacak, sorumluluk alabilecek biri yoktur. Tal'at'ın annesi Saliha Hanım da iradesini yeterince ortaya koyamaz. Saliha Hanım, Rıfat Bey ile evlenmesine ve oğlunu dönemin yaygın kanaati olan görücü usulü ile evlendirmeye zorlamamasına rağmen iradesiz bir annedir; çünkü oğlunu anlayamamış, ona yardımcı olamamıştır. Saliha Hanım'ın yapması gereken çok basit bir hamle vardır: Tal'at'ın sevdiği kızı öğrenip Fitnat'ı Hacıbaba'dan istemek. Fitnat'ın, Tal'at'ın ve Ali Bey'in ölümünü, kendi gözlerinin kör olmasını sadece bu niyet engelleyebilirdi.

Romandaki başkahramanların ailesi eksiktir: Fitnat anne ve babasız; Tal'at ise babasız büyür. Roman şüphesiz ki Orhan Okay'ın da ifade ettiği gibi evlenmedeki hatalar, kölelik tenkidi ve kız çocuklarının tahsili ve terbiyesi teması üzerine kuruludur (Okay, 2005: 117). Bu hataların çıkış noktasının aile eksikliği, ailenin temel yapı taşı olan annenin erken kaybedilişi ile ya da iradesiz anneyle birebir bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz.

Felâton Bey ile Râkım Efendi - Felâton

Romanın başkahramanlarından biri olan Felâton, on üç yaşında iken annesini kaybeder. Anne, Felatûn'un kardeşi Mihriban'ı doğurmasının ardından loğusa yatağında vefat eder. Bir annenin himayesinden, yönlendirmesinden mahrum olarak büyüyen Felatûn'un alafangalılığına, züppeliğine aile penceresinden bakılabilir. Felatûn'un ailesi Beyoğlu'nda oturur. (Felâton'un tam zıttı olarak romanda yer alan Râkım ise Haliç'in Fatih tarafında oturmaktadır). Felâton'un babası Mustafa Merakî Efendi ise varlıklı ve alafanga biridir. Eve hiz-

metçi olarak ihtiyar bir Rum, aşçı olarak da Ermeni bir kadın alır. Eğitimi olmayan Mustafa Merakî Efendi, çocuklarının eğitimi için Fransız hoca tutar. Alaf-rangalığın olmazsa olmazı olan piyano hocası unutulmaz tabii ki. Mustafa Merakî Efendi, çocuklarının gayrimüslim hizmetçiler ve hocalar vesilesi ile Batılılaşacağına iman eder. Felâtun'u ve Mihriban'ı şık giydirmeye, onlara moda-ya uygun kıyafetler almaya özen gösterir. Neticede Felâtun'un alaf-ranga biri olmasında ailenin eksikliği söz konusudur.

Felâtun'un anne himayesinden mahrum olan diğer roman kahramanlarından (Dilber, Dürdâne ve Fitnat) farkı sadece cinsiyeti değildir. Felâtun, Dilber gibi yatağa kapanıp annesinin yokluğu için ağlamaz; Fitnat gibi zorla evlendirilmez ve Dürdâne gibi ailesinden baskı görmez. O, Ahmet Midhat Efendi'nin, biraz da ön yargılı yaklaşımı içerisinde, mirasyedi bir züppesidir. Metresi Polini ile servetini tüketirken kumar ve eğlence ile Mustafa Merakî Efendi'nin mirasını bitirirken aklına hiç ailesi gelmez. Aile fikrinden o kadar uzaklaşmıştır ki, babasının vefatının ardından Râkım, Felâtun'un kardeşi Mihriban için endişelenir ve bu endişesini Felâtun'a iletir. Felâtun, Râkım'ın bu endişesinden rahatsız olur, Râkım'ı "filozofça" konuşmakla itham eder ve konuyu kumara ve eğlenceye getirir (Ahmet Midhat, 2008: 86).

Felâtun'un mirasyediliğine, çapkınlığına, kumarbazlığına, komik hâllere düşmesine ve parasını tüketip yalnız kalmasına 'annesizlik' penceresinden bakılabilir. Maddî ve manevî telkinleri ile annenin çocukları üzerindeki etkisi yadsınmaz. Felâtun'un züppeliği Batı hayranı bir baba ile annesiz bir ailede büyümesidir. Felâtun'un Râkım karşısında tarafgir bir şekilde "zemmedildiği" bilinmektedir; Ahmet Midhat Efendi, her ne kadar "meramımız Felâtun Bey'i zemmetmek değildir" dese de Felâtun ile ironik bir şekilde dalga geçer. Ahmet Midhat'ın Felâtun'un ailesini tasviri, daha ilk sayfalardan okuyucuya onun alaf-rangalığı tanıtır. "*Felâtun Bey'i güzelce tanımak için kendisinin menşei-ni görmek elbet lâzımdır. Böyle bir menşeden neşet eden zatın hâl ve tavır daha kolay anlaşılabilir.*" (Ahmet Midhat, 2000: 4) diyen yazar, züppe Felâtun Bey'i okuyucuya zemmetme adına aileyi bilinçli olarak eksik ve yozlaşmış olarak anlatır. Anne yoktur, baba ise alaf-rangadır. Böyle bir ailenin çocuğu da doğal olarak züppe bir mirasyedi olacaktır. Kutsal bir kurum olan ailenin çözülüşü, kutsalları kaybolmuş bir züppe nesli doğurur. İnandığı ahlâkî değerleri kaybeden neslin beşiği, annesiz ve Batı hayranı babadan müteşekkil ailelerdir.

ANNESİZLİĞİ FIRSATA ÇEVİREBİLEN KİŞİLER: RÂKIM, NURULLAH, FAZILA VE MANSUR

Ailenin oluşmasında doğurganlığı ve çocuğu yetiştirmesi gibi hüviyetleri ile babadan daha üstün olan annenin yokluğu çocuklar için şüphesiz ki büyük

bir eksikliklerdir. Hem erkek hem de kız çocuklarının Osmanlı toplumundan günümüze babanın hüsnünden annenin şefkatine, merhametine sığınmaları; babaya söylenmeyen sırların anneye söylenmesi geleneksel yapımla ilgilidir. Ailenin kutup merkezi olan annenin yokluğunda Dilber, Dürdâne ve Fitnat gibi intihar eden genç kızların, Felâtun gibi züppe tiplerin çıkması doğaldır. Fakat bu tiplerin yanı sıra Tanzimat romanında anne himayesizliğine rağmen şirazesini dağıtmayan, bu durumu bahane olarak kabul etmenin aksine hem dinî hem fennî eğitimini tamamlamak suretiyle kendi ailesi eksik olmasına rağmen mutlu bir aile kuran, intihar etmek şöyle dursun kardeşlerini, sevdikleri kızları, cariyeleri hatta talebelerini ihya eden kahramanlar görülmektedir.

Râkım, Fazıla, Nurullah, Mansur ve Zehra gibi toplumsal yapıya model olarak sunulabilecek kahramanlar, annesizliği fırsata çeviren, azim ve kararlılığını annesizliğine rağmen artıran kahramanlardır. Bu kahramanların ortak yanı İslâmiyet'i iyi özümsemiş olmalarıdır. Ahmet Midhat, Fatma Aliye ve Mehmet Murat'ın çözülmekte olan, eksik kalan aileye ve topluma reçete olarak sundukları kahramanlar, İslâmiyet'i özümsemekle birlikte zamanın ilmini de tetkik etmiş örnek şahsiyetlerdir. Jale Parla, Tanzimat romanındaki kahramanların "mutlak metin" etrafında oluşturulduğunu ifade eder:

"Batılılaşmanın sınırlarını Tanzimat dünya görüşü ve düşüncesine egemen bir mutlak metin belirliyordu. Beşir Fuat'a kadar Tanzimat düşünür ve yazarlarının tek bir ontolojik ya da metafizik soru sormadığını gördüm. Fikirlerini ayet ve hadisle destekleyerek sunan bu çok iddialı yazarların hepsi, mutlak metnin bekçiliğini üstlenmiş birer 'hamî' olarak çıkıyor karşımıza, o mutlak metin ki ananın babanın yokluğunda, 'kavanin-i medeniyet' olarak 'ana-baba' derecesinde 'hamî' olması beklenmekteydi." (Parla, 2008: 49-50).

Felâtun Bey ile Râkım Efendi - Râkım

Râkım, babasını bir, annesini ise on altı yaşında kaybetmesine rağmen aile eksikliğini "mutlak metin" ile doldurabilen biridir. Anne ve babanın erken ayrılığı Râkım'ı yıldırmaz; bilakis annesinin çalışkanlığı ve dürüstlüğü Râkım'a geçer. İsmiyle müsemma olarak çok yazan, tahrir eden gayretli Râkım, Fransızcaya tercüme yapacak kadar hâkimdir. Tercümelerin ve dairedeki kâtipliğin haricinde İngiliz kızlarına (Ziklas ailesindeki) Türkçe ders vermek suretiyle hayatını kazanır. Râkım'ın hem "mutlak metin" etrafındaki dinî hem de dünyevî eğitimi, gayreti şöyle anlatılır:

"Kendi hâhişi ve dadısının sevk ve teşviki sayesinde Arabîden sarf u nahiv filandan mada Risâle-i Erbaa'yı, şerhleriyle beraber lâyıkıyla gördü. Hele mantık cihetini tasdikât-ı hitamına kadar pek kuvvetli tahsil eyledi. İlm-i hadis ve tefsirde oldukça behre kazandı (...) Fransızcaya gelince: Bir kere lisanda rüsûh peyda eyledi. Bade Galata'daki dostundan hikmet-i tabiye, kimya, teşrih-i menâfiü'l-azayı oldukça tahsile edip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde dahi coğrafya, tarih, hukuk ve muahedât-ı düveliyyeye dair lüzum

derecesinin fevkinde dahi malumat topladı. Hele okuduğu Fransız romanlarının ve tiyatro namelerinin ve eş'ar ve edebiyatın âdetâ nihayeti yok gibiydi." (Ahmet Midhat, 2000: 12).

Râkım, annesizliği fırsata dönüştürebilmiş biridir. Kendi eliyle bir aile düzeni kurar; ev işlerinde annesi gibi gördüğü Arap Dadı Fedaî ve ona yardımcı olarak alınan Canan, ev dışında ise kendisi vardır. Tercümelerden, verdiği derslerden ekmek parasını çıkararak Râkım, iş hayatı ile uğraşırken evi de ihmal etmez; dadısına sevgisini gösterir, Canan'ı eğitir. Evde mutlu bir aile ortamı hazırlar. Annesinden on altı yaşına kadar ahlâkî terbiyesini tam olarak alan Râkım'ın etrafındaki bütün kadınlar âdetâ ona hayrandır; fakat o bu durumdan vazife çıkarmayan namuslu biridir. Örneğin İngiliz ailenin kızını reddedebilir. Felâtun, metres peşinde koşarken, babasının mirasını eğlence hayatında tüketirken Râkım gayretini, ahlâkını muhafaza eder ve kendi kurduğu mutlu ailesinde hayatını sürdürür. Romanda şüphesiz ki zıt karakterler üzerinden mesaj verilmek istenir. Ahmet Midhat, hem Râkım'ı hem de Felâtun'u aileleri üzerinden tanıtır. "*Felâtun Bey'i tanır mısınız? Hani ya şu Mustafa Merakî Efendizâde Felâtun Bey!*" (Ahmet Midhat, 2000: 3) veya "*Râkım Efendi dediğimiz çocuk eski Tophane kavalılarından birisinin oğlu olup bundan yirmi dört sene evvel pederi vefat eyledikte validesi elinde bir yaşında yetim kalmıştı.*" (Ahmet Midhat, 2000: 11). Netice itibarıyla Felâtun'un çöküşüne annesizlik ve alaf-ranga baba penceresinden bakabileceğimiz gibi, Râkım'ın rol modelliğine de on altı yaşına kadar ona dinî ve ahlâkî eğitimini veren gayretli anne zaviyesinden bakabiliriz.

Jön Türk - Nurullah

Râkım gibi annesiz büyüyen bir diğer kahraman Ahmet Midhat'ın *Jön Türk* romanındaki Nurullah'tır. Nurullah, annesini erken yaşta kaybetmesine rağmen hırslı, hayata dört elle sarılan azimli biridir. Hukuk mektebini ikincilikle bitiren Nurullah, yazları da boş durmaz, Fransız mektebine gider. Türkçe ve Fransızca derslerinin yanı sıra Arapça ve Farsça dersleri alır. Nurullah'ın evlilik, iş hayatı, terbiye gibi annenin yönlendirici olduğu, evladın sıkıntı yaşayacağı meseleleri yoluna koyduğu görülür. Hukuk mektebinde okumuş ve kaliteli bir hukukçu olmuştur. Çok parlak bir iş hayatı vardır. İyi bir annenin kendine gelin olarak seçebileceği efendi ve iffetli Ahdiye'yi eş olarak belirleyebilmiştir. Nurullah, Felâtun Bey gibi tenperver değildir, eğlence düşkünlüğü yoktur. Nurullah, Felâtun'dan ziyade Râkım gibidir. Nurullah'ın Felâtun ile ortak yanı annesini çok küçük yaşta kaybetmesidir. Nurullah, Ahmet Midhat Efendi gibi çok çalışkan biridir. Dindardır; oruç tutar, namaz kılar. Annenin yokluğunu "mutlak metin" *Kuran-ı Kerim* ile doldurur. Ailesini, sosyal davranışlarını mutlak metne göre düzenler.

Romanın kötü kadını, alafranga genç kız Ceylan'dır. Nüket Esen, Ceylan merkezinde ahlâksız bir kadının aile düzenini nasıl dağıtacağını anlatıldığını ifade eder (Esen, 1991: 15). Orhan Okay da asıl adı Ayşe olan Ceylan'ın isminin üzerinden dahi Frenkmeşrep mesajın romanda verildiğini vurgular (Okay, 2008, 162). Ceylan'ın yozlaşmasında da eski "perendebaz (rakkase)", "hoppa" ve "zırzop" (Ahmet Midhat, 2003: 151) olan anne Sezaidil Hanım'ın etkisi büyüktür. Kızı gibi alafranga meraklısı olan Sezaidil Hanım, kızının intihar ile neticelenen hüsrânından birinci dereceden sorumludur. Nurullah, annesizliğine rağmen efendiliğini kaybetmeyen, hayata dört elle sarılan toplumsal yapıya örnek olarak gösterilebilecek bir tip olurken Ceylan anne ve babadan mahrum olmamasına rağmen intihar eder. Esasında burada anne veya babanın varlığından ziyade çocuğun büyüdüğü ortamın yapısı önemlidir. Tanzimat romanı Jale Parla'nın ifade ettiği gibi bir yetimliğe, bir baba arayışının içine doğar (Parla, 2008: 8); fakat sorunun özü baba eksikliği değildir. Felâton'un babası Mustafa Merakî Efendi hayattadır, Ceylan'ın hem annesi hem babası hayattadır; ama onlar alafranga züppe tiplerdir. Ceylan'ın büyüdüğü ortam ile Felâton'unki çok benzerdir: Evdeki aşçı ve hizmetçi Ermeni'dir. Haremlik ve selâmlık olmayan evde baba eğlenceye düşkün alafranga iken anne alafranga delisi bir rakkasedir. Neticede sorunun özünde yetimlik veya öksüzlükten çok yetişilen ortamın etkili olduğu söylenebilir.

Muhadarat - Fazıla

Annesi gibi müşfik olan, annesini henüz sekiz yaşında kaybetmesine rağmen mağlubiyeti kabul etmeyen, hem kendine hem de kardeşi Şefik'e sahip çıkan Fazıla, Fatma Aliye'nin genç kızlara rol model olarak sunduğu bir tiptir. Fazıla, Râkım veya Nurullah gibi erkek değil, kadın olması hasebiyle çalışma hayatının içinde değildir. Yani toplumsal yapı ona Râkım gibi dışarıda çalışıp maddî kazancını temin etme hakkını tanımaz. Fazıla, pasif ve pısrık baba Sai Efendi ile romanın kötü kadını üvey anne, Fatma Aliye'nin "iblis" (Fatma Aliye, 1996: 66) dediği, İnci Enginün'ün masalların güzel yüzü, canavar kadınlarına benzettiği (Enginün, 2009: 282) Calibe'nin dediklerini yapmaya mecburdur. Fazıla, çocukluğunda, evliliğinde, aile içi ve dışı ilişkilerinde, yani hayatının her anında annesizdir. Daima annesini özler ve annesinin olmayışına ağlar.

Fazıla intiharın eşiğine kadar gelir. Denize atlayıp intihar etmeyi düşünürken bunun günah olduğunu hatırlayıp vazgeçer. Annesi gibi melek yüzlü, müşfik biri olan Fazıla, annesinin yokluğunu tıpkı Râkım veya Nurullah gibi din ile, "mutlak metin" ile doldurur. İyi bir ahlâka sahip olan Fazıla, annesi gibi fedakâr biridir. Zorla evlendirildiği Remzi Bey'in annesine ve evine gönüllü olarak bakar. Kocasını Remzi'nin kardeşi Rıfkı ve Rıfkı'nın eşi dul kalan kayınvalidesi Sadberk Hanım'ı evlerine almazken Fazıla kayınvalidesini kabul eder.

Rıfki ve Remzi'nin Felâtun gibi mirasyedi züppeler olduğunu Fatma Aliye sık sık vurgular. Romandaki bütün kötü kahramanların aksine, annesi Fevkiye Hanım gibi dindar ve dürüst olan Fazıla yalan söylemez. Annesinin güzel huy-ları ona geçmiştir.

Tanzimat romancılarının değişimi 'aile' merkezinde anlattıkları bilinen bir kanaattir. Fazıla, evdeki matmazellerden Fransızca, piyano ve resim öğrenir. Aynı Fazıla, dinî eğitimini de alır. Annesizliğine, iradesiz babasına, fettan üvey annesine ve kendisini aldatan kocası Remzi'ye rağmen intihar etmez. Alaf-ranga denebilecek bir eğitim almasına rağmen Felâtun nesli gibi şirazesini kaybetmez. Dilber, Dürdâne, Fitnat ve Ceylan gibi kadın karakterler intihar ederken o direnir. Bu direnmede sürekli ağlayarak yâd ettiği annesinin manevî varlığı ve Fatma Aliye'nin esas vurgulamak istediği dinî ve sosyal eğitimini tam alan, hayat karşısında yenilmeyen genç kız portresi önemlidir. Ahmet Midhat Efendi, toplumsal yapıya Râkım'ı önerirken, manevî kızı Fatma Aliye, Fazıla'yı önerir. Ahmet Midhat ve Fatma Aliye'nin kahramanlarının ortak yanı, annesizliklerine rağmen kendileri sağlam birer aile kuran ideal bireyler olmalarıdır.

Turfanda Mı, Yoksa Turfa Mı - Mansur

Turfanda mı Yoksa Turfa mı'daki Mansur da annesini erken kaybedenlerden-dir. Mansur'un babası Fransızlar tarafından öldürüldüğünde Mansur çok küçüktür. Mansur, annesinin çabalaları ile hayatını sürdürmeye çalışır. Anne, ve-fatna kadar Mansur'a ev içinde eğitim verir. Annesini kaybettikten sonra ise Mansur'un azim ve kararlılığı artar. Çalışkan ve idealist olan Mansur, Paris'e tıp okumaya gider. Mansur'un okuma aşkı ve şevki tasvir edilirken; "okuma-ya dalan Mansur, kimi zaman sabaha kadar yatağa girmezdi. Arkadaşlarının odala-rından sabahları mumlar hemen bütün olarak çıktığı hâlde, Mansur Bey'in mumları hemen hemen bitmiş bulunurdu. Okul müdürü bundan hoşlanmayıp, okulun disiplinini bahanesiyle erkence yatmak gereğini öne sürmüştü. Mansur abdest, namaz, ders çalışma gibi uğraşlarını dile getirerek özrünü belirtmişti. Müdür buna inanmadığından, mumları kendi parasıyla alacağını ve buna izin verilmezse okuldan çıkmak zorunda kalacağını bildiren Mansur, gece okumalarını sürdürmeyi başarmıştı." (Mehmet Murat, 2006: 58) ifadeleri kullanılır.

Annesinden iyi bir Müslüman-Türk terbiyesi alan Mansur'un hedefi oku-yup vatanına faydalı olmaktır. Annesinin çalışkanlığı ve dindarlığı ona geçer. Mansur, annesi gibi öğretmenlik yapar; İstanbul'a, saltanata ve hilafete bağlıdır. Hariciyedeki memurluğunun yanı sıra doktorluk yapar, tıbbiyede ders verir. Hariciyede arkadaşları gibi boş boş oturup devletten para kazanmayı gu-ruruna yediremez ve istifa eder. Annesi gibi erdemli olan Mansur'un annesiz-

liği sanki onun aşkını ve şevkini artırmıştır. Birçok işi bir arada yapması ve vatan aşkı annesinden ona geçen melekedir.

Mansur Bey'in annesi ideal Osmanlı kadınlarından. Anne inandığı değerleri oğluna aktarmıştır. Mizancı Murat'ın çözölüş evresindeki aileye ve içtimaî yapıya sunduğu idealist tip Mansur'dur. Eğitimi, çalışma hırsı ve ahlâkı ile Mansur, Mizancı Murat'ın kendisidir kanaatimizce. Mansur'un annesi de Mizancı Murat'ın annesi gibi Çerkez'dir. Tanpınar, Tanzimat romancıları yaşayışımızla alâkadardır (Tanpınar, 2005: 48) derken bu noktaya dikkati çeker. Mizancı Murat'ın hakikate bu denli yakın olan kahramanları ile okuyucuya sunmak istediği reçetede, bireylerin eğitimli ve ahlâklı olmaları gerektiği yazmaktadır.

Mansur gibi annesiz olan Zehra da mağlubiyeti kabul etmemiş, annesizliğini veya daha genel mânâda aile özlemini mazeret olarak sunmamıştır. Mansur ile örnek bir evlilik yapan Zehra, kız çocuklarının eğitimine kendini adanmış ideal bir kahramandır.

SONUÇ

Ahmet Midhat, Mizancı Mehmet Murat, Fatma Aliye gibi romancılarımızın beslendikleri pınar aşığı yukarı aynıdır. Cemil Meriç, Tanzimat intelijan-siyasının temelde muhafazakâr olduğunu ifade eder (Meriç, 2011: 25). Osmanlı'nın ya da İslâmiyet'in bu son kalelerinin vermek istedikleri mesaj, İslâm kalarak Avrupalılaşımdır. Hem Batılı hem de Doğulu kalabilme iddiasında olan Râkım, Nurullah, Fazıla ve Mansur gibi kahramanların aile yapıları birbirine çok yakındır. Bu kahramanların hepsi annelerini erken yaşta kaybetmişlerdir. Fakat Osmanlı kadını temsil eden ahlâklı, temiz yüzlü anneler, hayatta kaldıkları kısa dönemde inandıkları değerleri çocuklarına aktarmışlardır. Râkım neslinin içtimaî dünyaya örnek olarak sunulmalarında annelerine benzemek istemeleri dikkati çeker.

Çıkış noktamız aile, aile içinde de hususiyle annenin konumu oldu. Çalışmanın bize sunduğu ilk mesaj, roman kahramanlarının sergüzeştlerini annelerinin, daha doğrusu annesizliklerinin belirlediğidir. İntihar eden Dilber, Dürdâne, Fitnat annesizliklerini dile getirirler. Pis bir cariye olarak algılanan Dilber, hizmetçi Tarâvet'ten yediği dayaktan sonra yatağına kapanıp "anneciğim" diye ağlar. Üvey anne ve kayıtsız bir babadan müteşekkil bir evde büyüyen Dürdâne, annesinin özlemi ile yaşar. Dadısı Gülbeyaz Kalfa, Dürdâne'nin annesinin yaşaması hâlinde intihar ile biten belaların Dürdâne'den uzak olacağını söyler. Fitnat'ın ömrü annesini aramakla geçer. İntihar eden, mağlubiyeti tadan kahramanların aksine Râkım, Mansur gibi örnek kahramanlar da başarılarını annelerine borçludur. Bu kahramanların idealistliği, çalış-

kanlığı ve ahlâklı oluşlarında annelerinin kısa bir süre için dahi geçerli olan varlıkları önemlidir.

İkinci mesaj, annelerin çocukları üzerinde ne denli tesirli olduğudur. Tanzimat dönemindeki züppe nesle ve onun karşısında yer alan ideal kahramanlara ‘anne’ merkezinden bakılabilir. Ceylan’ın alafrangalaşmasında annenin Frenkmeş-repliği birinci dereceden etkilidir, tıpkı Râkım’ın çalışkan, ahlâklı annesinin bu güzel huylarını tevarüs etmesi gibi.

Üçüncü mesaj, annelerin yerlerine koyulacak bir annenin üretilmesidir. Annenin yerine üç farklı kişi vekâlet eder: Dadı kalfa, abla ve üvey anne. Râkım’ın anne özlemine Dadı Fedaî dindirirken *Dürdâne Hanım*’da anne gibi olan dadı kalfa Gülbeyaz vardır. *Jön Türk*’te ise Nurullah’ın annesizliğini abla Zeliha Hanım gidermeye çalışır. Üvey anne elinde büyüyen Fitnat ve Fazıla ise pek çok zorluğa göğüs germek zorundadır. Hem Fitnat’ın üvey annesi Ayşe Kadın hem de Fazıla’nın üvey annesi Calibe, abla ve dadıların aksine üvey çocuklarının hayatlarını zehir etmiştir.

Dördüncü mesaj ailelerin muayyenliğidir. Aile bireylerinin görevleri dağıtılmıştır ve tereddüde, tefekküre ihtiyaç yoktur. Baba genellikle yoktur, anne melek yüzü ile tebarüz eder. Râkım, Nurullah ve Mansur gibi okuyucuya model olarak sunulan kahramanlar ise âdeta tekerlek izini takip eder gibi mağdur (kendi ailesi eksik olarak hayata atılırlar) ama güçlü bir birey olarak takdim edilirler. Esasında Tanzimat döneminden günümüze hemen hemen bütün bireylerde Batı’ya “hadi canım sende” deme ama içten içe hayranlık besleme vardır. Râkım, İngiliz aileyi reddeder, Şark ailesinin kutsiyetine iman eder; fakat Jozefino adlı metres ile ilişkisi vardır ve içki içer. Râkım bu eksiklerine rağmen hiçbir bocalama süreci yaşamaz. Aksine tıpkı Nurullah ve Mansur gibi hemen mutlu ve ideal bir aile kurar. Bu durum Tanzimat romancılarının birey ve aile algılarının tefekkür harmanına kapalı muayyen bakış açılarını vermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat Efendi, (2003), *Jön Türk*, (hzl. Kazım Yetiş), 9. bs. , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 (2000), *Felâtn Bey ile Râkım Efendi*, (hzl. Necat Birinci), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 (2000), *Dürdâne Hanım*, (hzl. M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 Cenap Şahabettin, (1924), *Servet-i Fünun*, S. 1480-86, 24 Kânunuevvel 1340 [24 Aralık 1924], s. 72.
 Enginün, İnci, (2009), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, 4. bs. , Dergâh Yayınları, İstanbul.
 Esen, Nükhet, (1991), *Türk Romanında Aile Kurumu*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.
 Fatma Aliye, (1996), *Muhadarat*, Enderun Kitapevi, İstanbul.
 Gökçek, Fazıl, “Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyelerinde Kadın Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi”, *Türk Yurdu*, S. 153-154, Mayıs-Haziran 200, s. 126-132.
 Kaplan, Mehmet, (2006), *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, 8. bs. , Dergâh Yayınları, İstanbul.
 (2004), *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2*, 6. bs. , Dergâh Yayınları, İstanbul.
 Mehmet Murat, (2006), *Turfanda mı, Yoksa Turfa mı?*, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul.

- Meriç, Cemil, (2011), *Bulutları Delen Kartal - Cemil Meriç ile Konuşmalar*, (hzl. Mustafa Armağan - Sezai Coşkun), 4. bs. , Timaş Yayınları, İstanbul.
- Moran, Berna, (2008), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, 20. bs. , İletişim Yayınları, İstanbul.
- Narlı, Mehmet, (2005), *The Love Stories Between Slave/ Servan (Cariye Sevdaları) Annals Of Faculty Art Ain Shams University, Volum 33, Jul-Sep. 2005, 343-358 Cairo.*
- Okay, Orhan, (2008), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, 4.bs. , Dergâh Yayınları, İstanbul.
-, (2005), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Parla, Jale, (2008), *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, 6. bs. , İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sami Paşazâde, (1970), *Serğüzeşt (İkinci Basıma Önsöz)*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul.
- Şemsettin Sami, (2005), *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, (2003), *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 10. bs., Çağlayan Kitapevi, İstanbul.
-, (2005), *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 7. bs. , Dergâh Yayınları, İstanbul.